

4. *Maidens, like moths, are ever caught by glare* (Byron) [5:152]. Simile.

Бойы жеткен қызлар түңги гүбелеклердей көзге тасланады.

Енди қарақалпақ тилиндеги мысаллар менен көрип шығамыз.

1. *Шийрин, мазалы балалық бизиң қахарманымыз Зәриптиң де басынан өтти* (А.Ә.) [4:73]. Метафора.

2. *Таңның хабаршысындай өлпең самал ести* [6:109]. Эпитет.

3. *Дүньяда адамнан күшлирек ямаса әззирек, адамнан батырырақ ямаса қорқағырақ, адамнан ақыллырақ ямаса нәпәмирек, түсиниүй қыйын қоспалы, өзгермели қайсы мақлұқат бар?* (Т.К.) [4:74]. Антитеза.

4. *Жем көрген қыргыйдай жигит жутынып, Аш нәзерин тикти сугы өткенше* (И.Ю.) [4:73]. Теңеу.

Еки тилдеги метафора берілген мысалларда тәбият анаға мегзетиледи, балалық шийрин, мазалы келбет - ликлери арқалы салыстырылады. Green, white, lofty, өлпең сөзлери арқалы берілген эпитетлер болса, тийкарынан, гәп ишинде анықлауыш (attribute) хызметинде келгенлигин көреміз. Отлы(fiery) хәм сууық (frosty), күшлирек хәм әззирек, батырырақ хәм

қорқағырақ, ақыллырақ хәм нәпәмирек келбетликлери бир-бирине қарама-қарсы қойылған хәм антитеза хызметинде келген. Теңеу ушын аңлатылған үлгилерде бойжеткен қызлар(maidens) түңги гүбелеклер(moths)ге, жигиттиң тигилген нәзери болса жемге умтылған қыргыйға теңеледи. Көринип турғанындай, қарақалпақ тилинде теңеу -дай, -дей, -тай, -тей келбетлик жасаушы аффикслери арқалы жасалған, англис тилинде бул теңеу мәниси «like» сөзи арқалы аңлатылған.

Жуумақлап айтқанда, көркем шығармаларда келбетликлердің стиллик хызметі, көркем образды ашып беріудеги роли оғада үлкен. Авторлар көркем шығарманы дөрете отырып, қахарманларды, соның менен бирге орын, объект, орталық, ис-хәрекет, кубылысларды да сүүретлеп береді. Бирақ, хеш бир жазыушы ямаса шайыр келбетликлерден пайдаланбай турып шығарма жаза алмайды. Буның менен көркем образды ашып беріу ушын тек ғана келбетликлерден пайдаланылады деп түсиниу қәте. Келбетликтен басқа барлық сөз шақабы тең түрде қатнасады. Деген менен, келбетликлерсиз көркем образдың портретин жетерли дәрежеде сүүретлеу ямаса тәрийплеу қыйын. Сонлықтан да олар көркем образ жаратыуда әхмийетли роль ойнайды.

Әдебиятлар

1. Дәулетов А. Тил билими тийкарлары. Университет хәм педагогикалық институтлардың филология факультетлери ушын. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2013, 216-б.

2. Пахратдинов Қ., Сейтқасымов Д. Қарақалпақ тилиндеги келбетлик жасаушы аффикслер. - Нөкис: «Билим», 2013, 24-б.

3. Rowling J.K. Harry Potter and the philosopher's stone. -London: «Bloomsbury», 1997.

4. Дәулетов А., Дәулетов М., Қудайбергенов М. Қарақалпақ тили (Академик лицейдің II-курслары талабалары ушын сабақлық). -Нөкис: «Билим», 2010, 156-б.

5. Гальперин И.Р. Стилистика английского языка. -Москва: «Высшая школа», 1981.

6. Дәулетов М., Дәуенов Е., Сейдуллаева Б. Қарақалпақ тили (9-класс ушын сабақлық). -Нөкис: «Билим», 2014, 128-б.

РЕЗЮМЕ. Мақалада лингвомаданий жихатдан келиб чикқан холда англиз ва қарақалпақ адабий асарларида образларни тасвирлашда сифатларнинг вазифаси ва роли алохида кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье отдельно рассматривается функция и роль прилагательных в описании образов в литературных произведениях английского и каракалпакских языков с учетом лингвокультурологического аспекта.

SUMMARY. The article deals with the function and role of adjectives in the disclosure of images in English and Karakalpak literary works separately based on the linguocultural aspect.

Ш.СЕЙТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ЖЕКЕ АВТОРЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДІҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Г.П.Саденова – еркин излениуши

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: фразеология, фразеологизм, ибора, фразема, муаллифлик-индивидуал фразема, эмоционаллик, экспрессивлик, матн, контекст.

Ключевые слова: фразеология, фразеологизм, фраза, авторская индивидуальная фраза, эмоциональность, выразительность, текст, контекст.

Key words: phraseology, phraseological unit, phrase, author's individual phrase, emotionality, expressiveness, text, context.

Сөйлеуде жазыушылар, тилшилер, журналистлер, сондай-ақ, барлық сөз шеберлери де айтажақ ой-пикириниң тәсирли, образлы болуы ушын көркем сөз қуралларынан пайдаланады. Тилде көркем сөз қуралларына көплеген лексикалық бирликлерден (антоним, синоним, плеоназм, оксюморон хәм т.б.) тысқары, фразеологизмлерди де пайдаланады. Көркем текстте фразеологизмлердің тәбиятын, семантикасын анализлеп, поэтикалық текстте авторлық-индивидуаллық фразеологизмлердің де көплек ушрасатуғынлығының гүясы боламыз. Улыўма халықлық тилдің сөзлик қорында бар болған фраземалардан тысқары новаторлық тапқырлық пенен пайда болған авторлық-индивидуаллық фразеологизмлерди де формировкасы, контекстте ийелеген позициясы өз алдына изертлеулерди талап етеди.

Рус тил билими изертлеушиси Л.Н.Рыков авторлық-индивидуаллық фразеологизмлердің тәбияты бойынша жазған мақаласында индивидуаллық фразеологизмлерди поэтикалық фразеологизмлер деп атайды. Рус алымлары А.М.Бабкин, АИ.Молотков, В.П.Жуковлар поэтикалық фразеологизмлерди бир канша ўақытқа шекем фразеологизмлердің қатарына

киргизбей келгенлигин айтады. Изертлеуши-алымлар авторлық-индивидуаллық фразеологизмлердің пайда болуы себеплерин, компонентлериниң бирлигин шөлкемлестириуде қурамындағы ағзалардың бири образлы келиуи, ал, басқалары таяныш компонент болып келиуин: «Поэтикалық фразеологизмлер улыўма халықлық фразеологизмлердей болып турақласып, метафоралық салыстырудың тийкарында дүзиледи, образлы хәм индивидуаллығы менен көркем тексттиң поэтикасына хызмет етеди» [3:12] - деп көрсетеди.

Ал, өзбек алымы Б.Иулдошев: «Жазыушылар, әдетте, сүүретлеудің мақсетине муўапық фразеологизмлерди тек таңлап қолланыу менен ғана шекленип қалмайды. Ал, қахарманлардың характерине, руўхый жағдайына, турмыс тәрзине сәйкеслендирип өзгертеди хәм қайта ислеиди. Сол тәрзиде фразеологизмлер көркемленип, жаңа мәнилер менен толысып барады. Фразеологизмлерди қайта ислеудің усуллары, оларға жаңаша түс беріудің жоллары жүдә хәр қыйлы болады [3:15] - деп келтирип өтеди.

Бизиң пикиримизше, авторлық-индивидуаллық фразеологизмлер де улыўма халықлық фразеологизмлер сыяқлы турақлы, образлы хәм мәнили болып келеди. Олар жазыушының ямаса текст

авторының жеке көзқарасларынан, болмысты өзінше көриү, билиү хәм қабыл етиү, усы билиүлери тийкарында гәпти дүзиү, өз ой-пикирин баскаларға уксамайтуғын, айрыкша усылда жеткерийү мақсетинде пайда болатуғын көркем сөз таңлау шеберлигининң нәтийжеси болып есапланады.

Көркем шығарма басқа илимлер сыяклы қәлипке салынған, тайяр формуланың тийкарында жаратылмайды. Онда күтилмеген эмоциялар, сүүретлеулер, жеке авторлық идеялардың болыуы – тәбийий жағдай.

Автор ўақыяны, түсиникти ямаса предметти жаңа ат пенен атап, ондағы сөзлерди образлы қылып көрсетиү, эмоционал-стилистикалық түр берийү мақсетинде жаңа мәниде колланады. Солай етип, көркем текстте сөйлеу барысында пайда болған шәрт-шараятларға, хәр түрли жағдайларға байланыслы жаңа сөз ямаса жаңа мәни пайда болады.

Хәр бир халықтың миллий колоритин, турмыслық мәдениятын характерлеуде сол халық тилининң тәрийхын сәулендиретутығын фразеологизмлер басқа тилге аудармалау барысында қурамалылықты пайда етеди. Ал, авторлық-индивидуаллық фразеологизмлер булардан еки есе қыйыншылық туўдырары сөзсиз. Себеби, басқа халықларда оның туўырдан-туўы мәнисине сәйкес келетутығын сөзди табыу оғада қыйын. Мине усы тәрепи менен фразеологизмлер басқа сөз қуралларына қарағанда айрықшалыққа ийе.

Көркем шығармада ушырасатуғын жеке авторлық фразеологизмлер хәр түрли жоллар менен пайда болады: улыўма халықлық фразеологизмлердин семантикасына ямаса структурасына азы-кем өзгерислер киргизийү арқалы; стиллик мақсетте компонентлерининң санын азайтуйү ямаса көбейтуйү; ямаса оларды басқа мәнилес ағзаларға алмастырийү; семантикалық хәм структуралық жақтан жаңа фразеологизмлерди пайда етуйү хәм т.б.

Усы өзгешеликлерине қарай жеке авторлық фразеологизмлердин Ш.Сейтов шығармаларында төмендегидей түрлери ушырасады.

1. Фразеологизмлердин қурамындағы бир компоненттинң басқа сөз бенен алмасыуы. Англичанлар жасу-жарақ соғыуға бенде емес! деп мақтап атырғанда есиктен Досжан да кирип келип, үйдегилердин қуанышлары мынау тар жайға сыймай қалды (Шырашылар, 160-бет). Контекстте мәниси бойынша қуанышы қойнына сыймау фраземасының өзгерген формада қолланыуы гәптин мәнисине тасир етпейди, керисинше оның тар жайға сыймау түринде өзгериуи, гәпке еле де күшейтуйүшлик мәни берип, оның көркемчилигин, образлылығын арттырады.

Дәүекениң жүреги лүпилдеп, атланып кетти. (Халқабат биринши китабы, 293-бет). Жүреги дүрсилдеу фразеологизмининң орнына жазыушы жүреги лүпилдеу деп кейинги компонентлерди алмастырып колланады.

Жоқ! Қоңсының күлин де дүбелей суўырып кетипти! (Халқабат биринши китабы, 310-бет) Күлин көкке суўырийү фраземасындағы көк сөзи менен дүбелей сөзинин орын алмасыуы жеке авторлық сыпатқа ийе.

Өзиниң басының қайғысы қара қазандай болып турған, биреудин қайғысы қулағыңа кире! (48 б. Ш.С.) Бул мысалды алып қарайтуғын болсақ, жазыушы тилимизде бар болған «өкпеси қара қазандай болыу» турақлы сөз дизбегиндеги өкпе сөзи менен қайғы сөзин алмастырып, сеслерди шеберлик пенен уйкастырып, хәм бир жағынан өзине тән жаңадан турақлы сөз дизбегин қолланыу имканиятына ийе болғанлығын көрийүмизге болады.

Мәдияр болған исти айтып еди, төбе шашы тикирейип сала берди. «Алдыңда ақ түйе менен қара түйе шөгип атыр!» деп қапылтты. (Халқабат үшінши

китабы, 221-бет).

- Бай-бай, сот жүдә масқара болып шыпаханаға түшти! – деп бетин жсыртты. (Халқабат үшінши китабы, 226-бет).

- А-ал, Жамеке, судя деўге, жолдас деўге тилимиз бармағанлықтан “Жамеке” деймиз енди! – “Хә, тилиң темир печке жабысқыр! Тили бармайды емиш!” (Халқабат үшінши китабы, 235-бет). Бул келтирилген мысаллардағы төбе шашы тик туруу, бетин сызыу, тили таңлайына жабысыу фразеологизмлерин жазыушы ауызеки сөйлеудин поэтикалық имканиятларына байланыслы, сөйлеудин эмоционал-экспрессив хызметине бола хәр түрли поэтикалық мақсетлерде өзгертип қолланғанлығы көринеди.

2. Фразеологизмлерге басқа сөзлердин қосылып қолланылуы.

Тил билиминде фразеологиялық сөз дизбеклери қатып қалған, турақлы структураға ийе, олардың орнын басқа сөзлер менен алмастырийү яки арасына сөз қосып айтиу мүмкин емес, егер бундай жағдайда ол өзиниң айтилажақ ой-пикирин анық-тынық жеткере алмайды деп есапланылады [1:6]. Бирақ, көркем шығармада сөйлеудин эстетикалық, экспрессивлик, көркемлик дәрежелерин арттырийү мақсетинде жазыушының көркем сөз қуралларынан пайдаланыу усылларына қарай турақлы сөз дизбеклери де контекстке қарай өзгергенлигининң гүўасы боламыз.

Жазыушының «Халқабат» романында қолланылған «түги шаншылыу» фразеологиясы ауызеки сөйлеу тилинде кең қолланылмайды, оның мәниси контекстке қарай өзгередиди. Бирде ашыулануу, бирде қорқыу мәнилеринде келеди. Төмендеги мысаллар арқалы жазыушы бул фразеологизмлерди хәр түрли формада қолланғанлығының гүўасы боламыз. Мысалы: Сөйтип, ғыррықланған боян гүдиге жаңа еңкейе бергени, қолының ғана астынан «бығыйық!»... деген сес шығып, түршиктиргени соншелли, музлы суу серпкендей ентигип, түги қалмай шаншылды. (136, Халқабат биринши китап).

Жақанның түклери тебендей шаншылып сала берди. – Яқшы, жибере гой, - деди Толыбай Жақанның ҳаулыққанын сезип. –Аман есен жетип, питкерип келсе, келинимиз болмағаны менен де, қолымызда өскен қыз гой, ең болмаса, исши болған күнинде шалғайын бизлерге де жаба жүрер. (Халқабат биринши китабы, 237-бет)

Бунда жазыушы, бириншисинде, түги қалмай шаншылды, екинши мысалда түги тебендей шаншылды формасында келтирип, олардың арасына сөз қосқан халатта қолланып, еле де ис-хәрекеттин күшейген формасын бермекши болады, мысаллардың екеуинде де фраземалар бир мәнисте, бир нәрседен қатты қорқыуды билдирип тур.

Ғаррының сырттағы ийтине «күшим, күшимлеген», түкиринген дауысын еситип, еки көзи кесадағы көк шайдай ашылып кетти. (51 б. Ш.С.) Бул гәпте қолланылған көзи шайдай ашылуу фразеологизминин жазыушы кеңейтип арасына сөз дизбеклерин қосып пайдаланғанлығы бул жазыушының айтажақ ой-пикирине еле де күшейтуйү, арттырып көрсетиу мақсетинде жумсалып, кесадағы көк шайдай ашылып кетти деп қолланған.

3. Фразеологизмлер менен олардың лексикалық синонимлерининң қатар қолланылуы.

Ети түршигип қайтқан, асыққан, албыраған Жамал соттың жүрмелине таслақты тасырлатып қиятырып, сары қумлы, ақ қуяшлы, тилсиз хәм қорқынышлы меңиреу сахрада жасапдан жапағыз ат үсти ойға шүмгендеги тапқан тәсили сол: төрт дараны өлим жазасына кесилетутығын статяға тартып, ауыл белсендилери – Құнназар ақсақалды, Алланазар бийбаланы, Мәдиярды өзине қәтереге салдырийү.

(Халқабат үшінши китабы, 209-бет). Ети түршигиў фраземасы қорқыў, албыраў сөзлери менен синоним болып, олар текстте қатар қолланылған.

Мәдиярды шығарып жиберип, “хумм, ладан, адам өлтирген адам бойы гөрин қазып алмаймекен, хумм, ладан!...” деп ыңырсыды, тисленди, бармақлары менен столды дыбырлатып, шырпынды, асықты, адамлардың мырқымбайлығына тырнағына шекем күйинди, күйинди!.. (Халқабат үшінши китабы, 224-бет). Тисленіў, тырнағына шекем күйиніў, шырпыныў сөз дизбеклери қатара келип, бирин-бири толықтырып, қахарманның психологиялық халатын еле де толық ашып беріў, қахарман характерин жасаў ушын фразама хам оның лексикалық синонимлери шебер пайдаланылған.

“Әдептен мен сорлы сөйте бермей қатал болғанымда, ким болса соған жалбырақлап, аўызыма шөп өлшетпегенімде ким болса сол менің сорамадағы бийшараларды бассына бермес еди-аў!...” деп өкinedi өзinen-өзи. (Халқабат үшінши китабы, 224-бет)

Бирақ, сиз сот аға, аҳмақлығыңызды дурыс мойындадыңыз! Хұкимет булқурлым, хәмел берген соң, ат мингизген соң, аттан сытырылып қалмаўдың, узақ отырыўдың иләжын ислеў керек еди...

- Ешек жойтпағанның бәри ақыллы...

- Ешекте адамлар аҳмақлығынан жойтады. Молланың жолы, қазының жолы аўыр жол, оларға хәңгилик жараспайтуғынын билмейтуғын ба едиңиз, сот аға? (Халқабат үшінши китабы, 230-бет). Тилимизде хәмелдар адамларға, жоқары лаўазымлы шахсларға атқа минер фраземасы қолланылады, жоқарыдағы мысалда да атқа мингизиў фраземасы менен оның лексикалық синоними хәмел беріў сөз дизбегі қатар қолланылған.

4. Инверсияға ушыраған фразеологизмлер. Жазыўшының ой-пикирине еле де тәсирлилик, көркемлик беріў мақсетинде фразеологизмлердин орынларының алмасып қолланылыў жағдайлары да ушырасады.

– Кетпе еки қатын үлпидеп жүрип палаў ассын, ерик салсын, қораз-қырғаўыл салсын, – деп еди, тамақсаў Хайтмураттың суўы шубырған аўызы Әметтикинә қарап қыйса берди. (Халқабат екінши китабы, 404-бет). Аўызының суўы шубырыў фраземасының орынлары текстте алмасып қолланылған.

«Түйени жел ушырғанда ешкини аспанда ким көрер екен!» Сирә қарайтуғын да адам қалмас он-да? (Халқабат үшінши китабы, 14-бет)

Екеўиниң де қарасы жуғады қарасы! Мени айтты де де қоя бер, жуқпаса маған кел, «иш аўырыў

өзи менен кетпей, гөне дамбалды ала кетеди!» (Халқабат үшінши китабы, 226-бет).

5. Жеке авторлық фразеологизмлер. Тилимизде бар болған фразеологиялық сөз дизбеклери менен қатар, көркем текстте жазыўшының көркем индивидуал ойлаўы, сөйлеў стилине байланысly жеке авторлық фразеологизмлери де ушырасады.

- Хай, Дәўлетбай гошишым, еле болмадың ба? – деген Қунназардың саўалына Ура жуўап берген жоқ, ақсақалдың кеўилине үнсизликтен шапшыған ызғарды сездирмеў ушын Алланазар: - Балаға кесент етпейик жазып отыр-го, – деди. (Халқабат үшінши китабы, 206-бет)

Оларды да көп дилгир ете бермең, тақатын таўыса берсеңиз, жүрекке тас жыйналады, меҳир жыйналмайды. (Халқабат үшінши китабы, 238-бет). Тилимизде жүрегі тас фраземасы бурыннан бар болған, мийрим-шәпәтсиз, жаўыз адамларға байланысly қолланылады, ал көркем текстте ол басқа дәл сол мәнини билдирип тұрған жоқ. Сабыр-тақаты таўсылыў, шыдамы таўсылыў мәнилерине синоним болып, ис-хәрекеттин даўамлылығын билдирип келген.

Мәжилис ашыўға Сайымбет пенен Қунназар ақсақал келгенде-ақ, оның берекети қашып, ишинде мамақалдырақ турып еди (Халқабат екінши китабы, 26-бет). Тилимиздеги ишине қалтыратпа тийиў фраземасының синоними сыпатында ишинде мамақалдырақ турыў фразеологизми жазыўшы тәрепинен ойлап табылған жеке авторлық дәретпе болып, тилде өнимли қолланылмайды.

Бир саат болса да уйқылап алғанға не жетсин, геллеси шайдай ашыла қояр еди, сол уйқы жоқ қой! (Жаман шығанақтағы Ақтуба, 13-бет). Тилимизде көзи шайдай ашылыў, уйқысы шайдай ашылыў фразеологизмлери кең қолланылады хәм хәммеге бирден түсиникли, ал геллеси шайдай ашылыў формасы тек ғана Ш.Сейтовтың жеке авторлығына тән болып есапланады. Жазыўшы оны контексттин мәнисине қарай, пикирди образлы, күшейтип жеткеріў мақсетинде пайдаланғанлығы көринеди.

Улыўма жуўмақтастырып айтатуғын болсақ, жазыўшы шығармаларында тилимиздин қаймағы сыпатында тәрийпленетуғын фразеологизмлердин, терең мәнили идиомалардың сән-әлўан түрлери көптеп ушырасады, олардың барлығын дизип айтыў мүмкин емес, солай да бул мәселениң хәр бирин терең изертлеў, олардың лингвопоэтикалық өзгешеликлерин анықлаў талап етиледі. Жазыўшы шығармалары тилиндеги бундай тәсирли, мәнили сөзлер тилимиздин лексикалық қорының байлығына, семантикалық қурамының кеңейиўине өзиниң унамлы тәсирин тийгизеди.

Әдебиятлар

1. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1985.
2. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиниң фразеологизмлер сөзлиги. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2018.
3. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. – Самарқанд: 1999.
4. Сейтов Ш. Халқабат. 1-китабы. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1977.
5. Сейтов Ш. Халқабат. 2-китабы. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1981.
6. Сейтов Ш. Шырашылар. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1986.

РЕЗЮМЕ. Мақолада нутқ жараёнида муаллиф фикрини бадий тасвирлаш ва ифодалаш воситаси сифатида иборалар, индивидуал – муаллифлик фраземалар ва уларинг таснифлари келтирилган. Шунингдек, машхур ёзувчи Ш.Сейтов ижодида индивидуал – муаллифлик фраземаларнинг қўлланилиш хусусиятлари ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены словосочетания, индивидуально-авторские словосочетания и их классификации как средства художественного изображения и выражения авторской мысли во время речи. Также рассматриваются особенности употребления индивидуально-авторских словосочетаний в произведениях известного писателя Ш.Сейтова.

SUMMARY. The article is mentioned the tool of conveying ideas in a figurative and artistic way -phraseology, authorship-individual phrases and its types. Additionally, the characteristics of the use of individual author's phraseology are discussed in the work of well-known writer Sh.Seytov.